

Szerkesztői előszó

A két évtizeddel ezelőtti kelet-közép-európai változások – köztük az elfojtott múlt iránti érdeklődés tömeges felébredése – azt a látszatot keltheti, hogy a több évtizedes kollektív amnéziáért „a múltat végképp eltörölni”-t kívánó kommunista ideológia a felelős. A *memory-boom* azonban, amely a II. világháború utáni mintegy két-három évtizedes újjáépítési időszakot követte a nyugati típusú társadalmakban, arról tanúsodik, hogy a felejtés, a kényszeres jövőorientáció mélyebbről jön és általánosabb érvényű. Ennek talán legszembetűnőbb jele, hogy a holokauszt nemcsak Európában, de Izraelben is csak évtizedekkel később került a kollektív emlékezet középpontjába. (Az emlékezés elemi fontosságát a holokauszt esetében nem is a közösségi tudat, hanem a bírósági eljárások tették először nyilvánvalóvá; az amnézia a tanúk megbízhatóságát is kikezdte, amint azt az 1980-as években zajló Demjanjuk-ügy megdöbbentő fordulatai tanúsítják.) A felejtést Nyugaton ha nem is a kommunizmus, de szintén a felvilágosodás örökségéül kapott haladáselvű történelmi tudat támogatta. Nem hatalmi erőszakkal, de erős hatalmi-ideológiai támogatással valósult meg az a modell, amelyet Aleida Assmann úgy jellemez alább olvasható előadásában, hogy „a modernség jövőbe és fejlődésbe vetett hite” olyan történelmi töréspontot látott a háború végében, amely „lehetőséget teremt a múlt hátrahagyására”.

Az emlékezés – a múlthoz való jelentésszerű viszony – végül azonban olyan társadalmi-antropológiai szükségletnek bizonyult, amely áttörte a hallgatás, a felejtés, az elfojtás falát; ha a háború után felejtetni kellett, hogy újra lehessen kezdeni, a következő nemzedék joggal követelt múltat magának, keresett saját jelenét értelmező jelentést az elhallgatott időszakban. A *memory-boom* az 1980-as, 90-es években bontakozott ki; a kollektív emlékezet nemcsak társadalmi, de tudományos téren is szinte divatjelenséggé vált.

Az emlékezhely fogalma valószínűleg annak köszönheti gyors elterjedését, hogy a kollektív emlékezet mégoly intenzív kutatásában sem jött létre olyan fókuszpont, amelyikbe a történelem és az emlékezés, az emlékezés és a felejtés, a múlt valóságos és megalkotott volta mint egymásnak ellentmondó, sőt egymást kizáró komponensek befoglalhatók és ezáltal szemléltethetők lettek volna.

A fogalom a jövő és a változás iránt fogékony modernség kései terméke; valójában azt a pillanatot ragadja meg, amikor a haladás eufóriáját – az amnézia mellékhatásaként – az elfojtás, a múlt utáni vágyakozás és a múltból származó jelentések elvesztése nyomán támadó orientációs zavar kezdi megzavarni. Pierre Nora ugyanakkor nem a traumatikus közelmúlt, hanem az azt megelőző időszak által megalkotott dicsőséges nemzeti múlt elvesztésének és a megmentésére tett (kétes kimenetelű) törekvéseknek a leírására alkotta meg a fogalmat, mégpedig olyan módon, ahogyan az az erős és egységes államiságon alapuló francia nemzettudat alakulásából következik. Több oka

is volt tehát rá, hogy bizalmatlansággal fogadja szülőtte önállósulását. Meglehet azonban, saját kutatási területe elfedte előle, hogy a posztmodernizálódó emlékezetkultúrának olyan struktúráját tárta fel, amely *mutatis mutandis* minden (Jan Assmann terminológiájával) „forró” emlékezetű társadalomra érvényes. Ez a *mutatis mutandis* persze nem elhanyagolható; összehasonlítva az egyes nemzeti kultúrák körében kibontakozó emlékezhely-kutatásokat – amint erről alább, a recenziókról szólva még lesz szó –, az derül ki, hogy a modern, nemzeti keretek közt kibontakozó európai emlékezetkultúrákban olyan helyi sajátosságok is vannak, amelyek más megvilágításba helyezik magát a fogalmat is – anélkül, hogy megszüntetnék azonosítható jelentését.

Valószínűleg ezzel függ össze, hogy az emlékezhely fogalma nem devalválódott olyan mértékben, mint McLuhan „Guttenberg-galaxis”-a, a hermeneutika horizontfogalma vagy Derrida „elkülönböződés”-e, amelyek megjelenésükkor szintén Kolumbusz tojásaként segítettek felismerni egy-egy eladdig rejtett összefüggésrendszert. Az emlékezhely fogalmának jelentése a használat során nem annyira felhígult, mint inkább variálódott; a variánsokban mindig visszakéreshető a kiinduló jelentéseggyüttes, de az is jól látható, ahol elválnak tőle vagy akár vitatkoznak vele. Végső soron még az – elméleti és módszertani szempontból negatív példát jelentő – olasz emlékezhely-kiadvány is ezt bizonyítja, amely nem devalválta vagy felhígította, hanem (címet leszámítva) megkerülte az emlékezhely fogalmát (lásd Száraz Orsolya recenzióját). Igazából arról sem a fogalom tehet, hogy gyakorlati alkalmazása nem következetes – az emlékezhely-leírások még az igényesebb kiadványokban sem tartják magukat mindig az általa megszabott keretekhez.

Az emlékezhely ugyanakkor, korszakküszöb-fogalomként, úgy látszik, túléli a nemzeti narratívák egyeduralmát; az alternatív emlékezetek és az emlékezetek diálogusa számára is használhatónak bizonyul. Az alább olvasható tanulmányok egyik visszatérő és hangsúlyos mozzanata, hogy bealkonyult a nemzet fogalma által uralt monologikus emlékezetnek, amely „kizárólag a nemzeti heroizmusra és áldozatvállalásra figyel” (Aleida Assmann). Pim den Boer egyenesen az emlékezetkultúrák összeütöközéseire, illetve az egyes nemzeti emlékezetek és emlékezhely-fogalmak összehasonlító vizsgálatára összpontosítja figyelmét – annak jegyében, hogy a kollektív emlékezet reflektáltabbá válhat, ha alkalmazkodik a globalizálódó világ feltételeihez. Kifejezetten a magyar kutatóknak címezi javaslatát, amely a még csak induló itteni emlékezetkutatások „összehasonlító európai szempontokkal való kibővítésé”-re vonatkozik. Javaslatát tudatosíthatja azt az előnyt, amely a (menetrendszerű) megkésettiségből adódik; a magyar emlékezhely-kutatás torlódottsága biztosíthatja, hogy a nemzeti emlékezhelyek kutatása eleve ilyen kontrasztív mezőben induljon meg, eleve figyelembe vegye azokat a tanulságokat, amelyek a relativizálódásból, az ellenemlékezetek szembesítéséből adódik, s ezzel hatást gyakoroljon az emlékezés gyakorlatára is.

Gyáni Gábor és György Péter a jelenkori magyar viszonyokról szólva egyaránt a nemzeti emlékezet szóródását állapítják meg; tanulmányaik konkrét emlékezetstruktúrákat vizsgálnak, általános érvényű kérdésfelvetésük azonban nem csekélyebb, mint

hogy az egymás mellett létező emlékezetstruktúrákon, országtudatokon túl van-e szükség valamilyen közös minimumra, amely az önmagát nemzetnek tekintő közösséget integrálja? A kérdésre mindketten igennel válaszolnak. Gyáni a magyar múlt két kiemelkedő traumatikus emlékét, Trianont és a holokausztot veti össze e szempontból. Bár az előbbinek sokan integratív szerepet kívánnak juttatni, erre Trianon, úgymond, nem alkalmas, mert emléke ideológiailag megosztó jellegű; a holokauszt mint „lehetséges nemzeti emlékezeti toposz” viszont azért nem töltheti be ezt a szerepet, mert „soha egy pillanatra sem merült fel, hogy a magyar múlt modern kori története egyes-egyedül az asszimilációval *együtt* alkot kerek egészet”. György Péter, aki két, történelmileg kiemelt jelentőségű budapesti temető összehasonlító elemzése során egyenesen „a 20. századi magyar emlékezetpolitika teljes csődje”-nek nevezi, hogy „nincs olyan konszenzuális narratívánk, amely egy demokratikus politikai közösség identitásának minimumát reprezentálná”, arra irányítja rá a figyelmet, hogy amit elődeink a zsidósággal tettek, az a „saját történetünk” – a felelősség bevallásával nem valaki másnak, hanem saját magunknak, saját elpusztított ember- és honfitársaink emlékének tartozunk.

E két tanulmány azzal a tanulsággal is jár, mennyire máshogy ment végbe a *memory-boom* Európa két térfelén – még ha Nyugaton is ritka a holokauszt emlékének olyan beépülése a nemzeti emlékezetbe, mint ahogyan az Németországban történt.

A további tanulmányok a magyar emlékezhelyek különböző terepein végzett próbefúrásoknak tekinthetők. Különös helyet foglal el köztük a Száraz Orsolyáé, akinek azzal az ellentmondással kellett szembenéznie, hogy míg emlékezhelyekkel mint a kollektív emlékezet hordozóival csak a 18–19. század fordulójától számolhatunk, „a kereszténység védőbástyája” toposz eddigre lényegében befejezte „pályafutását”, hiszen a török elleni háborúban volt központi identitásképző funkciója. Az átfogó igényű feldolgozás ugyanakkor megmutatja, hogyan őrzi meg szemantikai struktúráját ez a kulturális önvédelmi toposz a 19–20. században, politikailag instrumentalizálva az alapjául szolgáló „barbár”–„civilizált” ellentétet. A tanulmányban az is a különlegességei közé tartozik, hogy felépítése a készülő internetes emlékezhely-oldalét követi – azt a struktúrát, amelyet a számos keresési opciót kínáló weblap határozott meg. Ugyanez vonatkozik Sinka Juditnak a *Himnusz*t mint emlékezhelyet bemutató dolgozatára is, amely az emblematisz szöveg és zene recepciójára vonatkozó eredményeket az emlékezhely-kutatás nézőpontjából tekinti át – teret engedve az instrumentalizáció és az alternatív emlékezet megnyilvánulásainak.

Debreczeni Attila és Orbán László írásának az adja a jelentőségét, hogy mindketten „in statu nascendi” vizsgálja a modern emlékezhely-struktúrát. Debreczeni Attila a tüzetes forráselemzés módszerével széles nyilvánosságtörténeti kontextusban követi nyomon annak a történeti narratívának a kialakulását, amelyben Mohácsnak jut a fordulópontra szerepe. Dolgozata nem csupán Mohács emlékezhellyé válása szempontjából kínál tanulságokat, de a premodern és a modern kollektív emlékezet struktúrájának eredendő különbségére is rámutat.

Orbán László, aki a *Pályám emlékezete* kritikai kiadásának szerkesztőjeként mélyreható ismereteket szerzett a személyes múltat megkonstruáló Kazinczyról, ezúttal azokat a dokumentumokat vizsgálja – mindenekelőtt a *Történetek' Kalendariumát* –, amelyekben Kazinczy a történeti múlt nyomait gyűjti össze. Ezek emlékeztörténeti szempontból olyan „emléknyom-gyűjtemény”-ként olvashatók, amelyekben, saját előfeltevésük szerint, „az emlékezés nem a múlt eseményeiről őrzött változatlan képek változatlan előhívása, hanem egy dinamikus, többszörösen visszacsatolt és konstruktív folyamat eredménye”.

A kötet további tanulmányai az utóbbi évtizedek emlékezeti jelenségei felé tájékoznak.

Réti Zsófia és Marcsek György a magyar emlékezhelyek 20. század végi képződésének és működésének mechanizmusait vizsgálják; mindketten az 1956 utáni hivatalos emlékezet- (vagy inkább felejtés-) politika ellen irányuló törekvéseket állítják a középpontba. Réti Zsófia nem egyszerűen mint az új társadalmi-politikai berendezkedés megalapozó történetét elemzi Nagy Imre újratemetését; figyelme arra összpontosul, hogyan rendezték meg a temetést tudatosan, a médiumok kínálta lehetőségeket is kihasználva úgy, hogy a részvétel tömeges átélése révén közösségalkotó hatása legyen, ezáltal lebontsa a fennálló emlékezetstruktúrát és egy újat állítson helyébe. Marcsek György két emlékezetstruktúra összecúszását elemzi Bacsó Péter legendás filmje, *A tanú* kapcsán. A filmet eredetileg a Kádár-korszak szelektív emlékezetpolitikájának megsértése miatt száműzték a mozikból, 1990 után azonban maga a film vált emlékezet tárgyává, amely immár nem a Rákosi-korszakra, hanem a Kádár-korszak nyilvánosság- és emlékezetpolitikájára emlékeztet elsősorban.

A tanulmányok sorát záró munka talán szimbolikus szerepet is játszik e pozícióban, hiszen olyan *irodalmi* elemzés, amelynek hátterét a konzervatív-magyar-kálvinista *Debrecen mint emlékezhely* szolgáltatja. Balajthy Ágnes valójában azt vizsgálja, hogyan bontja fel, helyezi új kontextus(ok)ba Térey János *Jeremiás avagy Isten hidege* című misztériuma ennek a megkövült emlékezhely-struktúrának az elemeit, az „Árkádia-per”-től az „ó-kikötő”-n, a „Maradandóság városa”-n át a civis alakjáig. A művészi játék lényegét abban láthatjuk, hogy az új kontextusok közvetve vagy közvetlenül maguk is debreceni vonatkozásúak, legyen szó akár a református vallásosság szempontjából meghatározó Ószövetségről, akár Szabó Magda *Abigéljéről* vagy *Kiálts város!-áról*. Az elemzés nyomán a *locus*-hoz kötődő múlttudat bonyolult rétegzettsége tárul fel az olvasó előtt.

Számunk recenzio-rovata az emlékezhely-kutatás külföldi eredményeiről és tanulságairól referál, köztük elméletiekről is. Kovács Szilvia írása arra hívja fel a figyelmet, hogy az osztrák kiadványban az emlékezhely markáns fogalmi variánsával találkozhatunk; itt az emlékezhely tehermentesítő funkciója kerül középpontba. A recensens az osztrák kutatás kiemelt terepeként mutatja be az épített tér emlékezhordozó és -alakító funkciójának vizsgálatát – az osztrák *Himnusz* mint emlékezhely elemzése pedig láthatólag tálcán kínálja a magyarral való összehasonlítás lehetőségét.

Itt jegyzem meg, a kötet egyik szerkesztője, Csáky Moritz a kollektív emlékezetnek a nemzeti narratíváról való leválasztásában is komoly szerepet vállalt, amint azt a *Das Gedächtnis der Städte – A városok emlékezete* – című könyve mutatja, amely már al-címében is kulturális összefonódások elemzését ígéri.

A svájci emlékezhely-kötet nemcsak egy olyan európai nemzet kollektív emlékezetébe enged bepillantást, amelyben a nyelvek és a kantonok folytán erősen érvényesülnek a nemzetinél szűkebb identitások. Pabis Eszter jóvoltából rálátásunk nyílik az emlékezhely-kutatás aktuális elméleti kérdéseire is; ezek közül kiemelt jelentőségű „[a] kollektív emlékezet jelentésének napjainkban megfigyelhető pluralizálódása, képlékennyé válása”, amely a kötet szerzője szerint „az újkori *nation building*gel ellentétes irányú folyamat”. A svájci történésznek határozottan az a törekvése, hogy – amint azt Pim den Boer tanácsolja magyar kollégáinak – a svájci identitásokat „nyitottságukban, sokféleségükben” értelmezze. Ennek a nyitottságnak természetesen az is része, hogy Svájc a maga egyediségét reprezentálja a nemzetek-országok versengésében. A recenzens ugyanakkor joggal teszi szóvá, hogy „[h]iányoznak a gyűjteményből [...] olyan, a jelen kulturális emlékezete szempontjából is fontos funkcióval bíró emlékezhelyek, amelyek a svájci történelem [...] sötét foltjaira irányulnak”. Hiányzik a kötetből a bevándorlók, a társadalmi, nemi, etnikai kisebbséghez tartozók alternatív emlékezetének bemutatása is (ezzel persze nincs egyedül a hasonló vállalkozások sorában).

A holland és az olasz kötetek – a recenziók tanúsága szerint – minden kiválóságuk ellenére inkább negatív tanulságokkal járnak. E kötetek esetében fölvetődik az emlékezhely használatának létjogosultsága is.

Pusztai Gábor kritikája az emlékezhely-kutatás egyik neuralgikus pontjára mutat rá: a legkörültekintőbb válogatás esetén is esetleges marad, milyen események, objektumok, személyek stb. kerülnek a kiválasztottak listájára. A holland kötet esetében, úgymond, kirívó ez az esetlegesség. A középpontban Hollandia és Flandria viszonya áll, az elemzések az egység és a különbözőzés szempontja szerint kiválasztva és csoportosítva – bár még ez a szempont sem érvényesül következetesen. Következésképpen érvényesül viszont a pozitív önkép, amely ugyanúgy nem enged teret kritikus önvizsgálatnak, mint a svájci kötet esetében.

Fentebb már szóba került, hogy fogalmi szempontból a háromkötetes olasz emlékezhely-dokumentum a legproblematikusabb. A munka, mint Száraz Orsolya megállapítja, nem az olasz emlékezhelyek, hanem az olasz nemzeti identitás aktuális kérdései iránti érdeklődésnek köszönheti létrejöttét; a szerkesztő ennek jegyében nem a meglévő emlékezetet kívánja leírni, hanem a hiányzó emlékezetet létrehozni – a történész eszközeivel. Mindez a munka látványos, (történet)tudományosan legitim eredményei ellenére olyfokú elméleti-módszertani konfúzióhoz vezet, amely kétségessé teszi, beszélhetünk-e itt egyáltalán a *lieu de mémoire* olasz változatáról. „Mind-ebből komoly tanulság a magyar emlékezhely-kutatás számára – összegzi a recenzens –, hogy egy ilyen jellegű magyar vállalkozás nem kivitelezhető megfelelő szakmai előkészítés nélkül.”

Ám akármennyire dolgozzon is az emlékezhelyek kutatója tisztázott módszerekkel és fogalmakkal, nem kerülheti meg a kérdést, amely abból adódik, hogy „[a]z olasz felfogásban az emlékezhelyek történész kutatójának inkább a hanyatló és torzuló emlékezet korrigálására kell törekednie”. Ez az attitűd – amely mutatis mutandis minden eddigi kutatásban jelen van – épp csak arról nem látszik tudni, hogyan kommunikál egymással történettudomány és kollektív emlékezet. Márpedig megkerülhetetlen a kérdés, mi módon befolyásolhatja a tudományos kutatás a tudományelőtti gondolkodás közegében mozgó kollektív emlékezetet, amely nem igazságokat, hanem saját igényeinek megfelelő jelentéseket keres és talál a múltban (lásd erről e szám harmadik tanulmányát). A magyar kutatások talán erre a kérdésre is nagyobb figyelmet fordítanak majd – különös tekintettel a magyar kollektív emlékezetnek ama zavaraira, amelyek feladatot rónak tudósra, politikusra, művészre, közemberre egyaránt.

S. VARGA PÁL